

رویکردی اجتماعی به پایداری سیستم‌های اجتماعی بر اساس آموزه‌های قرآن کریم

جعفر ترک‌زاده^۱، الهام راضی^۲، رحمت‌الله مرزوقی^۳، محمدجواد سلمانپور^۴، جعفر جهانی^۵

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۱۱/۲۴ - تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۰/۲/۱۷)

چکیده

در عصر حاضر که تغییرات فزاینده و پیچیده محیطی، سیستم‌های اجتماعی مختلف را در سیطره خود قرار داده است، پایداری و بقای معنادار سیستم‌های اجتماعی به چالشی قابل توجه تبدیل شده است. پژوهش حاضر با هدف کاوش مضامین اجتماعی پایداری سیستم‌های اجتماعی بر اساس آموزه‌های قرآن کریم تدوین شده است. این پژوهش از نوع هدف کاربردی و از لحاظ رویکرد کیفی است که برای دستیابی به اهداف آن از روش‌های استنتاجی و تحلیل مضمون بهره گرفته شده است. قلمرو پژوهش شامل تمامی سوره‌های قرآن کریم بود که مضامین پایداری اجتماعی در آن‌ها مورد کاوش قرار گرفت. بر اساس نتایج حاصل، مضامین اصلی پایداری اجتماعی عبارتند از: وحدت، عدالت، امنیت، اعتماد، تعاون، آداب معاشرت و امداد گروه‌های کم‌برخوردار. امید است که اجرایی ساختن مضامین استخراجی از بطن قرآن کریم و نهادینه‌سازی آن‌ها در سیستم‌های اجتماعی مختلف، زمینه‌ساز تحقق و پایداری مستمر جامعه انسانی را در جهت نیل به سعادت دنیا و آخرت فراهم آورد.

کلید واژه‌ها: قرآن کریم، اسلام، پایداری، پایداری اجتماعی، سیستم‌های اجتماعی

۱. دانشیار گروه مدیریت و برنامه‌ریزی آموزشی، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران؛
djt2891@gmail.com
۲. دانشجوی دکتری مدیریت آموزشی، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران (نویسنده مسئول)؛
e.razi7069@gmail.com
۳. استاد گروه مدیریت و برنامه‌ریزی آموزشی، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران؛
rmarzoghi@yahoo.com
۴. دانشیار گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران؛
msalman@rose.shirazu.ac.ir
۵. دانشیار گروه مدیریت و برنامه‌ریزی آموزشی، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران؛
jahani@shirazu.ac.ir

۱- بیان مسأله

اگرچه از طرح مسأله پایداری اجتماعی در ادبیات موضوعی متعارف بیش از سه دهه نمی‌گذرد اما قرآن کریم به عنوان جامع‌ترین کتاب هدایت‌گر بشر در جنبه‌های مختلف زندگی فردی و اجتماعی از حدود ۱۴ قرن پیش، با ارائه رهنمودهای هدایتی و تربیتی ارزشمند در راستای برخورداری از حیات طیبه برای تمامی آحاد بشر بر آن بوده است تا شاهراه‌های پایداری و زندگی سعادت‌مند در ابعاد مختلف، به‌ویژه بعد اجتماعی را در اختیار انسان‌ها قرار دهد.

زیست اجتماعی و ارتباط و تعامل با دیگر انسان‌ها و جوامع انسانی از جمله مهم‌ترین نیازهای بشر است که در آیاتی از قرآن کریم مانند «يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا: ... ای مردم! ما شما را از یک مرد و زن آفریدیم و شما را تیره‌ها و قبیله‌ها قرار دادیم تا یکدیگر را بشناسید...» (الحجرات، ۱۳)، «وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ مِنَ الْمَاءِ بَشَرًا فَجَعَلَهُ نَسَبًا وَصِهْرًا: ... او کسی است که از آب، انسانی را آفرید؛ سپس او را نسب و سبب قرار داد...» (الفرقان، ۵۴) و «... نَحْنُ قَسَمْنَا بَيْنَهُمْ مَعِيشَتَهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَرَفَعْنَا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِيَتَّخِذَ بَعْضُهُمْ بَعْضًا سُلُوبًا: ... آیا آنان رحمت پروردگارت را تقسیم می‌کنند؟! ما معیشت آنها را در حیات دنیا در میانشان تقسیم کردیم و بعضی را بر بعضی برتری دادیم تا یکدیگر را به خدمت گیرند...» (الزخرف، ۳۲) به آن اشاره شده است.

هرچند واژه پایداری اجتماعی به مفهوم رایج و اصطلاحی آن در قرآن کریم یافت نمی‌شود اما با پذیرش مرجعیت هدایت‌گری این کتاب ارزشمند برای همه اعصار و نسل‌ها، این امکان وجود دارد که گزاره‌های کلیدی پایداری اجتماعی را از بطن آن استخراج نمود. لازم به ذکر است بر اساس جستجوهای نگارندگان، پژوهش‌های بسیار اندکی در حوزه مفهوم پایداری مبتنی بر قرآن کریم انجام شده است. از سوی دیگر، پژوهش‌های موجود نیز یا پایداری را با استقامت و صبر یکی پنداشته‌اند و گستره معنایی و کاربردی آن را در

حد صبرکردن در برابر مصائب و مشکلات محدود کرده‌اند (شاروانی، قاسمی و میرحسینی، ۵۹۱-۶۰۸) و یا با تأکید بر بعد اقتصادی و به‌ویژه زیست‌محیطی به استخراج مضامین پایداری در برخی سوره‌های قرآن پرداخته‌اند (Sarkawi, Qadir and Zaman, 46; Abdullah, and Dalih, 112). در حقیقت، پژوهشی که با نگاه جامع و با محور قرار دادن تمامی سوره‌های قرآن کریم به‌طور ویژه استخراج مضامین اجتماعی پایداری را هدف قرار داده باشند، یافت نشد.

بر این اساس، با توجه به اهمیت بعد اجتماعی پایداری سیستم‌های اجتماعی و از همه مهم‌تر نقش انکارناپذیر رهنمودهای قرآن کریم در هدایت جامعه انسانی به سوی زندگی سعادت‌مند و مفید و مؤثر، این پژوهش به دنبال آن بوده است که مفهوم، مضامین و شاخص‌های پایداری اجتماعی را در قرآن کریم کاوش و استخراج نماید تا بر آن اساس، مبنایی برای شکل‌دهی چارچوبی برای پایداری اجتماعی در سیستم‌های اجتماعی مبتنی بر جهان‌بینی توحیدی قرآن کریم فراهم آید. امید است، حاصل این پژوهش که برای نخستین بار به مفهوم‌شناسی بعد اجتماعی پایداری از نگاه قرآن کریم پرداخته است، هم مبنایی برای ادامه مطالعات و بسط‌های نظری و کارکردی در زمینه موضوع باشد و هم چارچوبی برای جهت‌دهی و پیشبرد تلاش‌های مربوط به پایداری در سیستم‌های اجتماعی در جامعه اسلامی را فراهم کند.

۲- مقدمه

از جمله مهم‌ترین ثمره ارتباطات انسان‌ها، شکل‌گیری سیستم‌های اجتماعی^۱ مختلف می‌باشد. سیستم‌های اجتماعی، شبکه‌ای از روابط منسجم میان افراد، گروه‌ها و نهادهای موجود در جامعه انسانی است که به‌منظور دستیابی به اهداف مشترک به‌شیوه‌ای متمایز در تعامل می‌باشند (Hoy and Miskel, 24). خانواده، جمع دوستان، مدرسه، نهادهای اجتماعی، سازمان‌ها، طبیعت و شبکه‌های اجتماعی واقعی و مجازی به نوعی سیستم اجتماعی

1. Social systems

محسوب می‌شوند که خود متشکل از زیر سیستم‌های متعددی می‌باشند.

سیستم‌های اجتماعی که برآمده از نیازها و الزامات حاصل از تعاملات انسان‌ها با یکدیگر می‌باشند، با هدف پاسخگویی^۱ و برطرف ساختن نیازهای جامعه انسانی شکل و توسعه یافته‌اند. در عصر حاضر که تغییرات فزاینده و پیچیده محیطی، سیستم‌های اجتماعی مختلف را در سیطره خود قرار داده است، پایداری^۲ و بقای معنادار آن‌ها به چالشی قابل توجه تبدیل شده است. تحولات گسترده محیط تعاملی، سیستم‌های اجتماعی را ملزم می‌سازد تا به منظور حفظ پویایی و تداوم بقای معنادار خود در محیط حال و آینده تدابیر پایداری را محور توجه قرار دهند. منظور از پایداری، چشم‌اندازی آگاهانه از سرمایه‌ها و منابع در دسترس و در اختیار است که از طریق توسعه و ترویج مستمر عقاید ذهنی، اقدامات و سیاست‌های پایدار به منظور حفظ و توسعه یک محیط سالم و قابل اعتماد از لحاظ اقتصادی، اجتماعی، زیست‌محیطی، نهادی، فرهنگی و معنوی، به سیستم برای دوام و بقای معنادار در محیط کمک می‌کند. تحقق این مهم نیز مستلزم حفظ انسجام درونی مطلوب میان اجزای درونی سیستم و همچنین بهبود و توسعه توان فزاینده سیستم در برقراری ارتباط سازنده با محیط و پاسخگویی به نیازهای آن می‌باشد.

در ادبیات موضوعی، پایداری سیستم‌های اجتماعی در ابعاد مختلف اقتصادی، زیست‌محیطی، اجتماعی، فرهنگی، نهادی و معنوی یا اخلاقی مورد بحث و بررسی قرار گرفته و ارتباط متقابل و تعاملی این ابعاد همواره مورد تأکید بوده است (Zorio-Grima, 1-2). در این میان، ابعاد اقتصادی و به‌ویژه زیست‌محیطی محور توجه مطالعات پایداری بوده و بعد اجتماعی پایداری علی‌رغم پیوند تنگاتنگی که با سایر ابعاد دارد، مورد توجه کمتری قرار گرفته است. شاید بتوان یکی از دلایل این کم‌توجهی را به ماهیت پویا، پیچیده، چندلایه و بسیار درهم تنیده مسائل اجتماعی نسبت داد که بررسی مؤلفه‌های پایداری را بسیار دشوار می‌سازد. برخی نیز معتقدند دستاوردهای پایداری در دو بعد اقتصادی و

1. Responsiveness
2. Sustainability

زیست‌محیطی به نسبت بعد اجتماعی ملموس‌تر بوده و قابلیت اندازه‌گیری آن‌ها بیشتر می‌باشد (Woodcraft, Hackett, and Caistor-Arendar, 15). به عبارتی، دستیابی به نتایج روشن‌تر و عینی‌تر و امکان ارائه راه‌کارهایی که برآیندهای قابل مشاهده بیشتری دارند، تمایل متخصصان حوزه پایداری را به مطالعه و جستجو پیرامون دو بعد اقتصادی و زیست‌محیطی پایداری بیشتر می‌کند. اما این نکته توجیهی منطقی برای عدم توجه و یا کم توجهی به بعد اساسی و مهم پایداری اجتماعی نمی‌باشد.

منظور از بعد اجتماعی پایداری، حوزه‌ها و قلمروهای عملکردی و کارکردی اجتماعی است که در یک تعامل ساختاری-کارکردی، قلمرو اجتماعی پایداری سیستم‌های اجتماعی را مشخص می‌سازند. در حقیقت بعد اجتماعی پایداری ناظر به مسائل مربوط به روابط و تعاملات افراد و اعضا در حوزه‌های اجتماعی است که می‌توانند در جهت تقویت پایداری ایفای نقش کنند. برخی متخصصان این حوزه بر این باورند که ابعاد نهادی، فرهنگی و معنوی یا اخلاقی به نوعی نشأت گرفته از بعد اجتماعی می‌باشند و در حوزه عملکردی آن جای می‌گیرند (Dessein et al., 24-25). برخی دیگر اذعان دارند که ابعاد اقتصادی و زیست‌محیطی پایداری در بطن پایداری اجتماعی نمود می‌یابند و تحت تأثیر کیفیت و عملکرد آن قرار دارند (Cuthill, 366). با این ملاحظه، به دلیل گستره نفوذ و تأثیرگذاری این بعد بر دیگر ابعاد پایداری، توجه و بررسی عمیق‌تر گزاره‌ها و شاخص‌های تشکیل دهنده بعد اجتماعی پایداری ضرورت به‌سزایی می‌یابد.

۳- شاخص‌های کلیدی پایداری اجتماعی بر اساس آموزه‌های قرآن کریم

به‌منظور کاوش مضامین بعد اجتماعی پایداری براساس آموزه‌های قرآن کریم، در مرحله نخست تمامی سوره‌های قرآن کریم مورد تحلیل قرار گرفتند و کدهای معنایی اولیه استخراج شدند. در مرحله بعد، کدهای معنایی حول محور مضامین پایه طبقه‌بندی شدند. در این مرحله ۲۲ مضمون پایه مرتبط با مبانی پایداری تحلیل و ارائه گردیدند. در مرحله

بعد، مضامین پایه مشابه در یک گروه قرار گرفته و مضامین سازمان‌دهنده شکل گرفتند. در این مرحله پنج مضمون سازمان‌دهنده شامل وحدت، عدالت، امنیت، اعتماد، تعاون، آداب معاشرت و امداد گروه‌های کم‌برخوردار استخراج شدند. در نهایت نیز همه این مضامین سازمان‌دهنده، تحت محور مضمون فراگیر پایداری اجتماعی طبقه‌بندی شدند (شکل ۱).

لازم به ذکر است با توجه به جامعیت قرآن کریم و وجود شاخص‌های متعدد در حوزه پایداری سیستم‌های اجتماعی، پژوهشگران نوشتار حاضر با محور قرار دادن روابط و تعاملات افراد و گروه‌ها و الزامات برآمده از همزیستی اجتماعی، مضامینی را استخراج کردند که در قلمرو چارچوب تعیین شده قرار گیرد. حال آنکه مضامین کلیدی و بسیار مهم دیگری نیز در قرآن کریم وجود دارند که در زمینه پایداری سیستم‌های اجتماعی بسیار حیاتی و نقش‌آفرین می‌باشند اما به زعم نویسندگان، آن‌ها در حوزه مبانی و اصول پایداری در نگاه کلان و یا سایر ابعاد پایداری جای می‌گیرند و به همین دلیل از پرداختن به آن‌ها صرف نظر شده است. در ادامه هر یک از مضامین پایه و سازمان‌دهنده احصا شده و نقش و جایگاه آن‌ها در پایداری اجتماعی سیستم‌های مختلف موجود در جامعه تشریح و تبیین شده است.

۳-۱. وحدت

یکی از آرمان‌های مهم هر جامعه انسانی، وحدت و همگرایی است. در قرآن کریم نیز جامعه انسانی در ابتدای امر، امتی واحد معرفی شده است: «كَانَ النَّاسُ إِذَا أُمَّةً وَاحِدَةً...» (البقره، ۲۱۳)، «وَمَا كَانَ النَّاسُ إِلَّا أُمَّةً وَاحِدَةً...» (یونس، ۱۹). منظور از وحدت انسان‌ها، توحید اعتقادی و دینی و کنار گذاشتن اختلافات فکری و اعتقادی و سلیقه‌ای میان آن‌ها نیست، بلکه مراد این است که با حفظ این اختلافات، نسبت به هم همدلی پیدا کنند و به حقوق یکدیگر احترام بگذارند و مصالح متقابل را رعایت کنند (پیغان، ۲۱۰).

تأکید بر اصول مشترک و تلاش برای از میان برداشتن عوامل و زمینه‌های تفرقه و نفاق موجب خواهد شد تا انسجام و به هم پیوستگی بیشتری در روابط میان اعضا ایجاد شود.

زمانی که در یک سیستم اجتماعی روحیه انسجام و همدلی حاکم باشد، تمایل اعضا به مشارکت در تحقق اهداف و مطلوبیت‌هایی که به‌نوعی تضمین‌کننده بقای معنادار و پایداری سیستم اجتماعی در محیط تعاملی آن می‌باشد، افزایش می‌یابد. به‌منظور تحقق این مهم، خداوند در قرآن کریم، انسان‌ها را به اصلاح میان یکدیگر^۱ دعوت کرده و الفت و اخوت ایمانی را قوام‌بخش انسجام و وحدت مؤمنان معرفی کرده است.^۲ در مقابل، آن‌ها را از تفرقه و اختلاف^۳ و تنازع و جدال^۴ به عنوان عواملی که موجب سستی و زوال روابط اجتماعی می‌گردند، برحذر داشته است. زیرا اگر مشاجره‌ها و اختلاف‌ها اصلاح نشوند، ریشه عداوت به تدریج در دل‌ها نفوذ می‌کند و ملتی را به جمعیتی پراکنده مبدل می‌سازد که در مقابل هر حادثه‌ای ضعیف می‌گردد (مکارم شیرازی، ۸۵/۷). در مقابل، تقویت انسجام و ایجاد وحدت و اتحاد موجب خواهد شد تا اعضای سیستم اجتماعی، به‌ویژه در تنگناها و بحران‌ها، تمامی توانمندی‌ها و ظرفیت‌های وجودی خود را در مسیر واحدی به‌کار گیرند و از شکاف، تفرقه و چنددستگی، که خود زایل‌کننده منابع و سرمایه‌های سیستم اجتماعی و عامل ناپایداری آن به‌شمار می‌آید، جلوگیری کنند.

۳-۲. عدالت

در جهان‌بینی اسلامی، عدالت به معنای قرار دادن هرچیز، در جای مناسب خود است (حلمی، ۱). این مسأله در قرآن کریم، از چنان اهمیتی برخوردار است که در ردیف اسلام و ایمان قرار گرفته و از آن به عنوان یکی از اهداف ارسال رسولان یاد شده است: «لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ...: همانا ما پیامبران خود را با دلایل روشن فرستادیم و با آنان کتاب و ترازو [ی تشخیص حق از باطل] نازل کردیم تا

۱. سوره النساء، آیه ۱۱۴؛ سوره الانفال، آیه ۱؛ سوره البقره، آیه ۲۲۴؛ سوره الحجرات، آیات ۹ و ۱۰.

۲. سوره الانفال، آیه ۶۳؛ سوره آل عمران، آیه ۱۰۳؛ سوره التوبه، آیه ۶۰.

۳. سوره الشوری، آیه ۱۳؛ سوره آل عمران، آیه ۱۰۳.

۴. سوره الانفال، آیه ۴۶؛ سوره النساء، آیه ۱۰۷؛ سوره غافر، آیه ۴.

مردم به عدالت برخیزند» (الحدید، ۲۵).

به‌طورکلی عدالت در قرآن در حوزه‌های معنایی حقوقی، قضائی، اقتصادی، اجتماع و سیاست مطرح شده است (اخوان طبسی و داوودی، ۱۱۸-۱۲۳). در این پژوهش، وجود عدالت در تعاملات اجتماعی انسان‌ها با یکدیگر به عنوان اصل اساسی در پایداری اجتماعی مورد نظر می‌باشد. علامه طباطبایی معتقد است عدالت اجتماعی به این است که با هر یک از افراد جامعه، طوری رفتار شود که مستحق آن است و در جایی قرار داده شود که سزاوار آن است (طباطبایی، ۴۷۸/۱۲).

زمانی که نظام کارکردی و عملکردی سیستم‌های اجتماعی بر اساس عدالت، پایه‌ریزی شده باشد و تأمین حقوق تمامی اعضا بر حسب شایستگی‌های آن‌ها مسلم باشد، دیگر زر و زور، جایگزین شایستگی و توانمندی نخواهد شد و تمامی اقدامات افراد در چارچوب عدالت، پاداش‌دهی خواهد شد و هرکس به آنچه استحقاق آن را دارد، خواهد رسید. در چنین شرایطی، احساس اعتماد، تعهد و تعلق اعضا به سیستم افزایش خواهد یافت. زیرا آن‌ها به‌خوبی درمی‌یابند که بر حسب تلاش و شایستگی‌هایی که از خود نشان دهند، بازخورد مناسب و درخوری دریافت خواهند کرد. لذا، انگیزه افراد برای انجام مطلوب مسئولیت‌هایی که به آن‌ها واگذار شده است، افزایش خواهد یافت.

وقتی هر فرد در سیستم اجتماعی، مسئولیت محوله خود را به بهترین شیوه ممکن انجام دهد، نتیجه آن عملکرد مطلوب سیستم و بقای مفید و مؤثر آن در محیط تعاملی می‌باشد. خداوند در قرآن کریم به‌منظور تحقق یک نظام مبتنی بر عدالت بر مواردی از قبیل قیام برای عدالت در همه مراحل زندگی^۱، عدالت در داوری و حکم کردن^۲ و عدالت در رفتار با دیگران^۳ به عنوان مهم‌ترین مؤلفه‌های شکل‌گیری عدالت در روابط و تعاملات اجتماعی

۱. سوره آل عمران، آیه ۱۸؛ سوره النساء، آیه ۱۳۵.

۲. سوره النساء، آیه ۵۸؛ سوره یونس، آیات ۴۷ و ۵۴؛ سوره المائده، آیه ۴۲؛ سوره غافر، آیات ۲۰ و ۷۸؛ سوره الزمر، آیه ۶۹؛ سوره ص، آیه ۲۶.

۳. سوره الحجرات، آیه ۹؛ سوره ممتحنه، آیه ۸.

تأکید بسزایی داشته است.

۳-۳. امنیت

امنیت، به عنوان یکی از اساسی‌ترین نیازهای جامعه انسانی، از دیرباز مورد توجه بوده است. در فرهنگ قرآنی، امنیت مفهومی وسیع، متوازن و عمیق است که شامل تمامی ابعاد زندگی و حوزه‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، داخلی و خارجی می‌باشد (صالحی، ۷۴). آنچه در این پژوهش مورد هدف است، بعد اجتماعی امنیت می‌باشد. امنیت اجتماعی به معنی امنیت جان، مال، آبرو و موقعیت شخص از جانب عوامل اجتماعی است (اخوان کاظمی، ۸۶). مشهورترین آیه قرآن کریم که مسأله امنیت اشاره دارد، آیه ۱۲۶ سوره بقره می‌باشد: «وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هَذَا بَلَدًا آمِنًا وَارْزُقْ أَهْلَهُ مِنَ الثَّمَرَاتِ مَنْ آمَنَ مِنْهُمْ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ...» و [یاد کنید] آن گاه که ابراهیم گفت: پروردگارا! این [مکان] را شهری امن قرار ده و اهلش را آنان که به خدا و روز قیامت ایمان آورده اند از هر نوع میوه و محصول روزی بخشیده است. (البقره، ۱۲۶). آیه شریفه مذکور، اشاره به استجابت دعای حضرت ابراهیم پس از بنا نهادن کعبه در حق سرزمین و مردم مکه دارد (ابراهیم، ۳۵). همچنین خداوند در مقام تمثیل در آیه ۱۱۲ سوره نحل، شهری آرمانی را مثال زده که از نعمت امنیت برخوردار می‌باشد: «وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا قَرْيَةً كَانَتْ آمِنَةً مُطْمَئِنَّةً يَأْتِيهَا رِزْقُهَا رَغَدًا مِنْ كُلِّ مَكَانٍ فَكَفَرَتْ بِأَنْعُمِ اللَّهِ فَأَذَاقَهَا اللَّهُ لِيَاسَ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ» و خدا [برای پندآموزی به ناسپاسان] مثلی زده است: شهری را که امنیت و آسایش داشت و رزق و روزی [مردمش] به فراوانی از همه جا برایش می‌آمد، پس نعمت خدا را ناسپاسی کردند، در نتیجه خدا به کیفر اعمالی که همواره مرتکب می‌شدند، بالای گرسنگی و ترس فراگیر را به آنان چشاند. (النحل، ۱۱۲).

برخی امنیت اجتماعی را متکی بر عدالت دانسته و معتقدند که در امان بودن حقوق اعضای سیستم‌های اجتماعی از هر نوع تجاوز و تعرض از جمله آرمان‌های اساسی قرآن

کریم است که بایستی مورد توجه جدی قرار گیرد (اخوان کاظمی، ۲۳). برخی دیگر نیز، بر اساس تمثیل قرآنی در بیان یک جامعه الگو (النحل، ۱۱۲)، استقرار امنیت و آرامش همگانی را نشانه‌ای آشکار برای بلوغ و کمال جامعه دانسته‌اند و در مقابل، زوال و سلب امنیت را نشانه بارز سقوط یک تمدن معرفی کرده‌اند (سعیدی روشن، ۷۵). مطابق با یافته‌های پژوهش حاضر، به‌منظور ایجاد امنیت در روابط و تعاملات اجتماعی اعضای سیستم‌های اجتماعی مختلف در سطح جامعه، در قرآن کریم دو راهکار کلیدی مطرح شده است. نخست مسأله عفاف و حجاب می‌باشد که نوعی امنیت اخلاقی و آرامش فکری را برای مرد و زن به همراه می‌آورد. اگرچه محور اصلی در مسأله عفاف و حجاب، زن می‌باشد اما خداوند هم زنان و هم مردان را مورد خطاب قرار داده و آن‌ها را به انجام دستورالعمل‌های لازم در این زمینه توصیه کرده است. در این‌راستا با تأکید بر پاکدامنی^۱، احکام پوشش و نگاه^۲ و حتی شیوه گفتار و تعامل مرد و زن با یکدیگر^۳ به‌خوبی تبیین شده است. دسته دیگری از احکامی که خداوند به‌منظور برقراری عدالت و امنیت و پیشگیری از هرگونه ظلم و تعدی و ناامنی در جامعه وضع نموده است، احکام جزایی یا کیفری می‌باشد که از آن جمله می‌توان به آیات مربوط به حدود^۴ و قصاص^۵ اشاره کرد.

هر دو راهکار مذکور در ایجاد و توسعه پایداری سیستم‌های اجتماعی بسیار حائز اهمیت می‌باشند زیرا موجب خواهند شد تا سرمایه‌های مادی و معنوی سیستم به‌جای آنکه صرف ایجاد امنیت و یا از میان بردن عوامل ناامنی شوند، در جهت به‌فعلیت رساندن پتانسیل‌های سیستم اجتماعی و تحقق سعادت و کمال اعضای آن به‌کار گرفته شوند. در حقیقت، زمانی که امنیت اخلاقی، جانی، مالی و آبرویی افراد در امان باشد، اعضای سیستم با اطمینان خاطر و آرامش بیشتری به ایفای نقش خود در جهت دوام معنادار سیستم در

۱. سوره النور، آیه ۳۰؛ سوره المعارج، آیات ۲۹ و ۳۰؛ سوره الاحزاب، آیه ۳۵

۲. سوره النور، آیات ۳۰، ۳۱ و ۶۰؛ سوره الاحزاب، آیات ۵۵ و ۵۹

۳. سوره الاحزاب، آیه ۳۲؛ سوره قصص، آیه ۲۵

۴. سوره ممتحنه، آیه ۱۲؛ سوره المائده، آیات ۳۸ و ۳۹؛ سوره النور، آیات ۲ و ۳

۵. سوره البقره، آیات ۸۴ و ۱۷۸؛ سوره الاسراء، آیه ۳۳؛ سوره صف، آیه ۱۲

برابر ناملایمات و دشواری‌های حال و آینده می‌پردازند.

۳-۴. اعتماد

علاوه بر وجود عدالت و امنیت در سیستم‌های اجتماعی و توجه به ارتباط متقابل آن‌ها، یکی دیگر از مبانی پایداری اجتماعی وجود اعتماد در میان اعضا و گروه‌ها در سیستم‌های اجتماعی است. وجود اعتماد از جمله کلیدی‌ترین و ابتدایی‌ترین عناصر در شکل‌گیری و قوام روابط اجتماعی به‌شمار می‌آید. تا زمانی که اعضای سیستم اجتماعی نسبت به یکدیگر اعتماد کافی نداشته باشند، نمی‌توان یک همکاری و همیاری سالم و بادوامی را انتظار داشت. با این ملاحظه، گسترش فرهنگ اعتماد بخردانه در سیستم‌های اجتماعی، برای تقویت پیوندهای مثبت و متقابل افراد ضرورت می‌یابد و این عنصر مهم نیز در نگرش قرآنی به مثابه یکی از امور بسیار مهم تلقی شده است که ارتباطات کارآمد و مؤثر بین افراد، تعاون و همبستگی و انسجام امت اسلامی را موجب می‌شود (وجدانی و محمص، ۷۳).

در مقابل، رواج بی‌اعتمادی در سیستم اجتماعی موجب خواهد شد تا روحیه تعاون و مشارکت در میان اعضا کاهش یافته و انسجام و به‌هم پیوستگی روابط اعضا رو به افول و زوال رود. در چنین شرایطی، بدگمانی و سو ظن در سیستم رواج می‌یابد و دیگر تلاش در مسیری واحد برای تحقق هدفی واحد معنا نمی‌یابد و هرکس تلاش می‌کند تا مطلوبیت‌ها و خواسته‌های فردی خود را دنبال کند. نتیجه چنین حالتی، شیوع تفرقه و نفاق و انهدام تدریجی سیستم اجتماعی می‌باشد. پرواضح است که چنین سیستمی بسیار آسیب‌پذیر می‌گردد و شاکله وجودی آن با کوچک‌ترین فشار از سوی عوامل محیطی، پاشیده خواهد شد.

اگرچه واژه اعتماد در قرآن کریم به‌طور مستقیم ذکر نشده است اما مصادیقی در قرآن کریم وجود دارد که رعایت کردن آن‌ها منجر به شکل‌گیری نوعی احساس اعتماد در میان اعضای جامعه می‌گردد. بر اساس یافته‌های حاصل از این پژوهش، وفای به عهد^۱

۱. سوره المائده، آیه ۱؛ سوره المعارج، آیه ۳۲.

امانتداری^۱، حسن ظن^۲، صداقت^۳، منع خیانت^۴ و پرهیز از قسم دروغ^۵ از جمله مواردی هستند که رعایت آن‌ها موجب پدیدار شدن احساس اعتماد در میان افراد و اعضای سیستم‌های اجتماعی می‌گردد. شایان ذکر است وجود بسترهای مبتنی بر اعتماد در سیستم‌های اجتماعی مختلف، می‌تواند زمینه ارتقای سطح امنیت را نیز فراهم آورد و خود نیز به نوعی از کیفیت آن متأثر باشد (بحری‌پور و رستگارخالد، ۱۵ و ۱۶).

۳-۵. تعاون و سبقت در امور نیک

انسان موجودی اجتماعی است و به‌منظور رفع نیازها و تعالی بخشیدن به وجود انسانی خویش، نیازمند برقراری ارتباط و تعامل با دیگران می‌باشد. از سوی دیگر، دوام و بقای جامعه انسانی نیز، مستلزم تعاون و مشارکت اعضای مختلف جامعه است. در قرآن کریم به تعاون و همیاری انسان‌ها تأکید شده است اما مقصود هرگونه تعاون و مشارکت نمی‌باشد. خداوند یاری رساندن یکدیگر در امور نیک و تقوا را امر فرموده است: «... وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ... باید با یکدیگر در نیکوکاری و تقوا کمک کنید نه بر گناه و ستمکاری...» (المائدة، ۲). در همین راستا، در سوره بقره آیه ۱۷۷ نیز مصادیق برّ را بیان فرموده است: «لَيْسَ الْبِرُّ أَنْ تُولُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ وَآتَى الْمَالَ عَلَىٰ حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَالْمُؤْمِنُونَ بَعْدَهُمْ إِذَا عَاهَدُوا وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ أُولَئِكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ...» نیکوکاری آن نیست که روی به جانب مشرق یا مغرب کنید (چه این چیز بی‌اثری است) لیکن نیکوکاری آن است که کسی به خدای عالم و روز قیامت و فرشتگان و کتاب آسمانی

۱. سوره النساء، آیه ۵۸؛ سوره المعارج، آیه ۳۲

۲. سوره الحجرات، آیه ۱۲؛ سوره یونس، آیه ۳۶

۳. سوره البقره، آیه ۱۷۷؛ سوره التوبه، آیه ۱۱۹

۴. سوره الانفال، آیات ۲۷ و ۵۸؛ سوره آل عمران، آیه ۱۶۱

۵. سوره النحل، آیه ۹۴؛ سوره المائدة، آیه ۸۹؛ سوره البقره، آیه ۲۲۴

و پیغمبران ایمان آرد و دارایی خود را در راه دوستی خدا به خویشان و یتیمان و فقیران و در راه ماندگان و گدایان بدهد و در آزاد کردن بندگان صرف کند، و نماز به پا دارد و زکات مال (به مستحق) بدهد، و نیز نیکوکار آنانند که با هر که عهد بسته‌اند به موقع خود وفا کنند و در حال تنگدستی و سختی و هنگام کارزار صبور و شکیبیا باشند. (کسانی که بدین اوصاف آراسته‌اند) آنها به حقیقت راستگویان و آنها به حقیقت پرهیزکارانند.» (البقره، ۱۷۷).

از این رو، بر مشورت کردن در امور^۱ به عنوان یکی از سازوکارهای تعاون توصیه شده است. سازوکاری هدایتی که به سیستم‌های اجتماعی و اعضای آن کمک می‌کند تا به بهترین شیوه از ظرفیت‌های وجودی خود در مسیر تحقق اهداف و مطلوبیت‌هایشان استفاده کنند و کمتر دچار خسران و آسیب شوند. سازوکار دیگر، شتاب و سرعت در خیرات^۲ است. خداوند علاوه بر دعوت به مشارکت و همیاری در خیرات، با مطرح نمودن بحث پیشی گرفتن از یکدیگر نوعی حس پویایی و رقابت در انجام امور نیک و پسندیده را نیز ایجاد می‌کند که خود می‌تواند زمینه‌ای برای پویایی و تلاش مستمر اعضا برای بهبود اوضاع و شرایط باشد.

تعاون و سبقت در امور خیر و نیک به‌ویژه در دشواری‌ها و شرایط سخت موجب خواهد شد تا در میان اعضای سیستم، حس همدلی و همیاری شکل گیرد. اعضا، خود را در برابر گرفتاری‌ها تنها نمی‌یابند بلکه روحیه مشارکت جمعی و هم‌افزایی‌های حاصل از آن به افراد توانی مضاعف برای گذر از دشواری‌ها را خواهد داد. به جای ایجاد حس رقابت منفی و تخریب یکدیگر، اعضای سیستم اجتماعی در جستجوی راهی برای ایجاد فرهنگ مشارکت و پیشتازی در اموری که دوام و بقای مؤثر سیستم را به همراه داشته باشد، خواهند بود. در نتیجه چنین وضعیتی، سیستم اجتماعی از درون منسجم‌تر، پویاتر، توانمندتر و مقاوم‌تر خواهد شد.

۱. سوره آل عمران، آیه ۱۵۹؛ سوره الشوری، آیه ۳۸

۲. سوره البقره، آیه ۱۴۸؛ سوره المائده، آیه ۴۸؛ سوره الانبیاء، آیه ۹۰؛ سوره المؤمنون، آیه ۶۱؛ سوره فاطر، آیه ۳۲

۳-۶. آداب معاشرت

دوام و بقای یک سیستم اجتماعی، بدون وجود تعامل و ارتباط میان اعضای آن ممکن و میسر نمی‌باشد. البته هر نوع تعامل و ارتباطی مقصود و مطلوب نمی‌باشد. توانایی انسان‌ها در برقراری ارتباطات اجتماعی صحیح و سالم، از دیگر مؤلفه‌های کلیدی پایداری سیستم‌های اجتماعی به‌شمار می‌آید. تحقق این مهم در پرتو رعایت برخی اصول رفتاری ممکن و میسر می‌گردد. خداوند در قرآن کریم انسان‌ها را به معاشرت نیکو توصیه فرموده و در این راستا بهترین آداب و دستورها را بیان کرده است. در این بخش، آداب معاشرت از منظر قرآن کریم به دو دسته بایدهای رفتار و گفتار و نبایدهای رفتار و گفتار طبقه‌بندی شدند. بایدها شامل مواردی از قبیل عفو و گذشت^۱، احترام به دیگران^۲، رعایت حریم دیگران^۳، تحیت دیگران^۴، سخن نیکو، نرم، ملایم، آسان، استوار، معروف و رسا^۵، سفارش کردن یکدیگر به صبر، حق و مهربانی^۶، مجادله به نیکوترین طریق ممکن^۷، خوش خلقی^۸ و فروبردن خشم^۹ می‌باشند. در مقابل، نبایدهایی که باید از آن‌ها اعراض و دوری جست عبارتند از سخن لغو^{۱۰}، عیب‌جویی^{۱۱}، خواندن یکدیگر به القاب زشت^{۱۲}، دشنام دادن^{۱۳}، غرور^{۱۴}، حسادت^{۱۵}، تهمت و

-
۱. سوره البقره، آیه ۱۰۹؛ سوره آل عمران، آیات ۱۳۴ و ۱۵۹؛ سوره النساء، آیه ۱۴۹؛ سوره الاعراف، آیه ۱۹۹؛ سوره التور، آیه ۲۲؛ سوره فرقان، آیه ۷۲؛ سوره الشوری، آیه ۳۴؛ سوره النغبان، آیه ۱۴؛ سوره قصص، آیه ۵۴؛ سوره الرعد، آیه ۲۲؛ سوره فصلت، آیه ۳۴
 ۲. سوره المجادله، آیه ۱۱
 ۳. سوره نور، آیات ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۶۱
 ۴. سوره النساء، آیه ۸۶
 ۵. سوره البقره، آیه ۸۳؛ سوره الاحزاب، آیه ۷۰؛ سوره طه، آیه ۴۴؛ سوره الاسراء، آیات ۲۳، ۳۱، ۵۳؛ سوره النساء، آیات ۸، ۹، ۶۳
 ۶. سوره البلد، آیه ۱۷؛ سوره العصر، آیه ۳
 ۷. سوره العنکبوت، آیه ۴۶؛ سوره النحل، آیه ۱۲۵
 ۸. سوره القلم، آیه ۴؛ سوره الانعام، آیه ۵۲
 ۹. سوره آل عمران، آیه ۱۳۴
 ۱۰. سوره القصص، آیه ۵۵
 ۱۱. سوره النساء، آیه ۱۴۸
 ۱۲. سوره الحجرات، آیه ۱۱
 ۱۳. سوره الانعام، آیه ۱۰۸
 ۱۴. سوره لقمان، آیه ۱۸؛ سوره فاطر، آیه ۵؛ سوره الاسراء، آیه ۳۷
 ۱۵. سوره النساء، آیات ۳۲ و ۵۴؛ سوره حشر، آیه ۱۰

بهتان^۱، غیبت و تجسس^۲، شایعه‌پراکنی^۳، تمسخر و عیب‌جویی^۴ و منت گذاشتن^۵.

اهتمام به رعایت بایدها و هنجارهای رفتاری و در عین حال اجتناب از ناپهنجاری‌ها و نبایدهایی که ذکر شد، بستر شکل‌گیری ارتباطات سالم و سرشار از اعتماد و اطمینان را فراهم خواهد ساخت. همچنین این مهم سبب خواهد شد تا افراد در تعامل با یکدیگر از احساس امنیت روحی و روانی بیشتر برخوردار بوده و در سایه آن تمایل بیشتری به برقراری تعامل و تعاون و مشارکت در امور اجتماعی داشته باشند. در مجموع می‌توان گفت، داشتن ارتباط صحیح و اصولی با افراد در یک سیستم اجتماعی و حتی جامعه در نگاه کلان، از ویژگی‌های مهم یک جامعه انسانی مستحکم است زیرا آن فضیلت‌ها، پایه اساسی در مسائل فکری، برنامه‌ریزی، تبلیغ، آموزش و تربیت، تشکیلات و ارتباطات، پیوندها، تولی و تبری، دوستی‌ها و دشمنی‌ها، نشست و برخاست‌ها و حتی نگاه و احترام گذاشتن‌های اعضای آن سیستم یا جامعه به یکدیگر به‌شمار می‌آید و آن‌ها را در چارچوب رعایت آن فضیلت‌ها و به تبع آن احترام به همدیگر قرار می‌دهد (اکبرنژاد، رسولی، دشتی و همایون‌نیا، ۹۹).

۳-۷. امداد گروه‌های کم برخوردار

مبارزه با فقر و ریشه‌کنی آن از جامعه به عنوان یکی از آرمان‌های جامعه اسلامی در قرآن کریم مورد توجه قرار گرفته است. اما مسأله فقر صرفاً مسأله‌ای اجتماعی نمی‌باشد بلکه بخش اعظم آن به بعد اقتصادی پایداری باز می‌گردد. اما در این بخش به عنوان یک پدیده اجتماعی نگریسته شده است. در حقیقت، اعتقاد بر آن است که فقر می‌تواند موجب بروز بسیاری از انحرافات اجتماعی گردد و سلامت و پایداری جامعه را به خطر اندازد. در این راستا، دو مؤلفه احسان نیازمندان که مصادیق آن در قرآن خویشان، یتیمان، مساکین،

۱. سوره النور، آیه ۴؛ سوره النساء، آیه ۱۱۲؛ سوره الممتحنه، آیه ۱۲

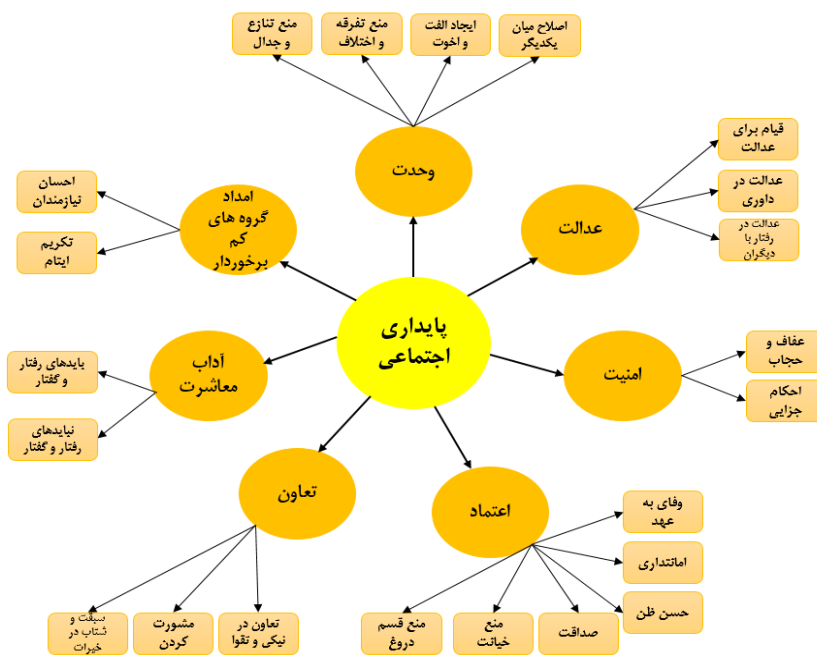
۲. سوره الحجرات، آیه ۱۲

۳. سوره الحجرات، آیه ۶

۴. سوره الحجرات، آیه ۱۱

۵. سوره المدثر، آیه ۶

همسایه، رهگذران و بندگان می‌باشند^۱ و همچنین تکریم ایتمام و رعایت حقوق آن‌ها در ذیل امداد گروه‌های کم برخوردار برشمرده شده است. اگرچه در احسان، ایتمام نیز هدف می‌باشند اما به دلیل توجه ویژه آیات قرآن به ایتمام و بیان احکام خاص آن‌ها، در این بخش تکریم ایتمام به عنوان مؤلفه‌ای جدا لحاظ شده است. وجود افراد کم برخوردار و نیازمند در هر سیستم اجتماعی را به عنوان بخشی از موجودیت کلی سیستم نمی‌توان انکار کرد. لذا، توجه به این گروه از افراد و کمک کردن به آن‌ها از آن جهت حائز اهمیت است که ضمن توانمندسازی آن‌ها در مواجهه با بسیاری از مشکلات، از بروز بسیاری از نابهنجاری‌ها و آسیب‌های اجتماعی که تهدیدکننده پایداری سیستم اجتماعی مورد نظر می‌باشد، جلوگیری می‌شود.

شکل ۱. شبکه مضامین بعد اجتماعی پایداری بر اساس آموزه‌های قرآن کریم

۱. سوره البقره آیه ۸۳؛ سوره النساء، آیه ۳۶؛ سوره النحل، آیه ۹۰
۲. سوره البقره، آیه ۲۲۰؛ سوره النساء، آیات ۲، ۳، ۶، ۹، ۱۰، ۱۲۷؛ سوره الانعام، آیه ۱۵۲؛ سوره الاسراء، آیه ۳۴؛ سوره الضحی، آیه ۹

۴- نتایج مقاله

۱. مطابق با جهان‌بینی قرآن کریم، تمامی سیستم‌های اجتماعی به‌منظور حفظ و توسعه پایداری اجتماعی خود در تمامی ادوار و موقعیت‌ها، لازم است نخست اساس و شالوده جهت‌گیری‌های خود را بر پایه مضامین کلیدی وحدت، عدالت، امنیت، اعتماد، تعاون، آداب معاشرت و امداد گروه‌های کم‌برخوردار محکم و استوار سازند.
۲. سازوکارهای ایجاد وحدت در سیستم‌های اجتماعی از منظر قرآن کریم عبارتند از: اصلاح میان یکدیگر، ایجاد الفت و اخوت، منع تفرقه و اختلاف و منع تنازع و جدال در میان اعضای سیستم
۳. سازوکارهای ایجاد عدالت در سیستم‌های اجتماعی از منظر قرآن کریم عبارتند از: قیام تمامی اعضا برای عدالت در همه امور و در همه شرایط و موقعیت‌ها، رعایت عدالت در داوری و حکم کردن و همچنین در رفتار با یکدیگر
۴. سازوکارهای ایجاد امنیت در سیستم‌های اجتماعی از منظر قرآن کریم عبارتند از: وضع، اجرا و رعایت قوانین مربوط به عفاف و حجاب و همچنین احکام جزایی مطرح شده در قرآن کریم
۵. سازوکارهای ایجاد امنیت در سیستم‌های اجتماعی از منظر قرآن کریم عبارتند از: وفای به عهد، امانتداری، حسن ظن، صداقت، منع خیانت و منع قسم دروغ
۶. سازوکارهای ایجاد تعاون در سیستم‌های اجتماعی از منظر قرآن کریم عبارتند از: تعاون در نیکی و تقوا، سبقت و شتاب در خیرات و مشورت کردن در انجام امور مختلف
۷. سازوکارهای رعایت آداب معاشرت در سیستم‌های اجتماعی از منظر قرآن کریم عبارتند از: رعایت بایدهای رفتار و گفتار و پرهیز از نبایدهای رفتاری و گفتار
۸. سازوکارهای امداد گروه‌های کم‌برخوردار در سیستم‌های اجتماعی از منظر قرآن کریم عبارتند از: احسان نیازمندان و تکریم ایتمام
۹. با توجه به اینکه حوزه‌های مفهومی، کارکردی و عملکردی سیستم‌های اجتماعی

مختلف با توجه به فلسفه وجودی منحصر به فرد هر یک، متفاوت می‌باشد. به تبع آن شاخص‌های پایداری سیستم‌های اجتماعی نیز در عرصه‌های مختلف متفاوت و متمایز می‌گردد. بر این اساس، در پژوهش حاضر تلاش بر آن بوده است تا در استخراج مضامین پایداری اجتماعی از منظر قرآن کریم تمرکز اصلی بر مضامینی باشد که در تمامی سیستم‌های اجتماعی موضوعیت و قابلیت کاربست داشته باشند. بعلاوه، از آنجایی که قرآن کریم تنها هدایت‌گر جامعه مسلمین نمی‌باشد بلکه گستره خطاب آن کل جامعه انسانی را در بر می‌گیرد لذا الگوی انگاره‌ای استخراج شده نیز با تمرکز بر این اصل، قابلیت تعمیم در تمامی جوامع انسانی را خواهد داشت.

کتابشناسی

۱. قرآن کریم، ترجمه الهی قمشه‌ای، مهدی، چاپ دوم، انتشارات دانش پرور، تهران، ۱۳۹۱ش.
۲. اخوان طیبی، محمد حسین، داوری، روح‌الله، صورت‌بندی مفهوم عدالت در قرآن کریم بر مبنای معناشناسی واژه قسط، پژوهشنامه تفسیر و زبان قرآن، پاییز و زمستان ۱۳۹۷، شماره ۱۳.
۳. اخوان کاظمی، بهرام، امنیت و ابعاد آن در قرآن، مطالعات اسلامی، بهار ۱۳۸۶، شماره ۷۵.
۴. اکبرنژاد، مهدی، رسولی، عباس، دشتی، علی، همایون‌نیا، مریم، رهیافت تربیت فضایل اخلاقی بر تحکیم جامعه در قرآن کریم با رویکردی بر نظریات علامه طباطبایی، آموزه‌های تربیتی در قرآن و حدیث، بهار و تابستان ۱۳۹۴، شماره ۱.
۵. بحری‌پور، عباس، رستگارخالد، امیر، بررسی رابطه بین اعتماد اجتماعی و احساس امنیت اجتماعی (مطالعه موردی: شهرستان کاشان)، مطالعات جامعه‌شناختی جوانان، تابستان ۱۳۹۲، سال ۴، شماره ۱۰.
۶. پیغان، نعمت‌اله، امت واحده از همگرایی تا واگرایی، علوم سیاسی، پاییز ۱۳۸۰، سال ۴، شماره ۱۵.
۷. حلمی، علی محمد، عدالت شخصی و اجتماعی در قرآن، مجموعه مقالات هشتمین دور گفت‌وگوی دینی اسلام و مسیحیت کلیسای کاتولیک واتیکان، ۱۳۹۱ش.
۸. سعیدی روشن، محمدباقر، شاخص‌های تمدن اسلامی بر اساس آموزه‌های قرآن کریم، آموزه‌های قرآنی، بهار و تابستان ۱۳۹۳، شماره ۱۹.
۹. شاروانی، مسعود؛ قاسمی، حامد و سید محمد، میرحسینی، استقامت و پایداری در قرآن، ادبیات پایداری، پاییز ۱۳۸۹ و بهار ۱۳۹۰، شماره ۳-۴.
۱۰. صالحی، مجید، اصول و مبانی همگرایی امت اسلامی از منظر قرآن کریم، پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، پاییز ۱۳۹۶، سال ۷، شماره ۳.
۱۱. طباطبائی، سید محمد حسین، میزان فی تفسیر القرآن، ترجمه سید محمد باقر موسوی همدانی، انتشارات اسلامی، قم، ۱۳۸۶ش.
۱۲. مکارم شیرازی، ناصر و همکاران، تفسیر نمونه، انتشارات دار الکتب الإسلامیه، تهران، ۱۳۷۳ش.
۱۳. وجدانی، فاطمه و محمص، مرضیه، مبانی اعتماد اجتماعی در متون دینی، نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان، بهار و تابستان ۱۳۹۸، سال ۹، شماره ۱.
14. Cuthill, Michael, Strengthening the 'social' in sustainable development: Developing a conceptual framework for social sustainability in a rapid urban growth region in Australia, Sustainable development, Vol.18, No. 6 (Nov., 2010), pp. 362-373.
15. Dessein, Joost, Katriina Soini, Graham Fairclough, Lummina Horlings, Elena Battaglini, Inger Birkeland, Nancy Duxbury et al. , Culture in, for and as sustainable development: Conclusions from the COST Action IS1007 Investigating Cultural Sustainability, University of Jyväskylä, 2015.
16. Hoy, Wayne, Miskel, Cecil, Educational administration, New York, McGraw-Hill, 2013.
17. Qadir, Junaid, Asad, Zaman, Sustainable development viewed from the lens of Islam, International Journal of Pluralism and Economics Education, Vol.10, No. 1 (2019), pp. 46-60.
18. Sarkawi, Azila Ahmad, Alias, Abdullah, Norimah Md. Dali., The concept of sustainability from the Islamic perspectives, International Journal of Business, Economics, and Law, Vol.9, No 5(2016), pp. 112-116.
19. Woodcraft, Saffron, Tricia Hackett, Lucia Caistor-Arendar, Design for social sustainability: A framework for creating thriving new communities, Young Foundation, 2011.
20. Zorio-Grima, Ana, Driving factors for having visibility of sustainability contents in university degree titles, Journal of Cleaner Production, 242 (Jan., 2020), pp. 114746.

